

**ԲՆԱԳՐԵՐ ԵՒ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
TESTI E STUDI**

33

ՎՐԱՑ ԵՒ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՕՐԱՑՈՅՑՆԵՐԸ ԸՍՏ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿՈՒՆՈՒ ՏՈՄԱՐԻ¹

Յայտնի է, որ 666-667 թուականներին Հայոց կաթողիկոս Անաստաս Ակորեցու յանձնարարութեամբ, ժամանակի մեծագոյն գիտնական Անանիա Շիրակունին² ստեղծել է «Բննիկոն» կոչուած իր կոթողային աշխատութիւնը, որ եղել է Հայաստանի բարձրագոյն դպրոցների համար նախատեսուած նոր դասագիրք (երբեակ եւ քառեակ գիտութիւններն ընդգրկող նոր ուսումնական ծրագրով): Այս աշխատանքում, բացի եօթ ազատ արուեստներից (նախ քառեակ, ապա երբեակ գիտութիւնները), ի թիւս այլ կիրառական գիտութիւնների, շարադրուել է նաեւ օրացոյցը (Տոմար): Անանիայի Տոմարը բաղկացած է եղել տեսական մասից եւ կիրառական մասից:

Անանիայի Տոմարի տեսական մասում բացատրութիւններ եւ հիմնաւորումներ են տրուել եկեղեցական այն տօների օրացուցային դրութեան վերաբերեալ, որոնց սահմանումները Հայաստանեայց եկեղեցում տարբերուում էին արեւմտեան եկեղեցիների նոյն

- 1 Սոյն աշխատութեան համառոտ տարբերակը գեկուցուել է 2018 Նոյեմբերի 2ին Մոսկուայում ՌԴԳԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի 200ամեակին նուիրուած «Կովկասեան Աղուաճը Եւրասիայի պատմական եւ մշակութային տարածութեան մէջ» միջազգային գիտաժողովում:
- 2 Այս հեղինակի անունը տարբեր կերպ է տրուել հայկական միջնադարեան տարբեր աղբիւրներում. Անանիա Շիրակացի, Անանիա Շիրակունի, Մեծն Անանիա, Անանիա Համարող, Անանիա Շիրակաւանցի, Անանիա Յնեցի եւ այլն: Իր գրութիւններում նա իրեն անուանում է «Անանիա որդի Յովհաննէս Շիրակունու (Յովհաննիսի Շիրակայունոյ)»: Սա նշանակում է, որ Շիրակունին նրա ազգանունն է (այսինքն՝ նա ազնուականի որդի է եղել): Շիրակունի անունով նրան յիշատակում են նաեւ վաղ միջնադարի հեղինակներ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունին եւ Յովհաննէս Սարկաւազը: Դրանից ելնելով՝ այստեղ կը կիրառենք Անանիա Շիրակունի անունը, չնայած այն րանին, որ ժամանակակից գրականութեան մէջ նա աւելի շատ յայտնի է որպէս Անանիա Շիրակացի:

սահմանումներից (Աստուածայայտնութիւն, Զատիկ, գուցէ նաեւ որոշ այլ տօներ): Անանիայի Տոմարի կիրառական մասը բաղկացած է եղել երկու հիմնական մեծ աղիւսակներից՝ իսառնախորանից եւ 532ամեայ Զատիկական աղիւսակներից, բազմաթիւ օժանդակ աղիւսակներից եւ բացատրական շարադրանքներից:

Անանիայի Տոմարում ներկայացուել են եղել այդ ժամանակուայ 15 քրիստոնեայ ժողովուրդների օրացոյցերը³, ներառեալ Վրացիների եւ Աղուանների օրացոյցերը: Անանիայի Տոմարը իր այլ արժանիքներից զատ, նաեւ արժէքաւոր աղբիւր է՝ դրանում պարունակուող 15 ազգերի օրացոյցերը հասկանալու համար, ներառեալ վերոյիշեալ երկուսը: Եթէ Վրաց օրացոյցը հասկանալու համար, բացի Անանիայի Տոմարից, տեղեկոյթ կարող ենք ստանալ նաեւ յետագայ դարերի այլ (վրացական) աղբիւրներից, ապա Աղուանից տոմարի պարագայում, Անանիայի այս աշխատանքը շարունակում է մնալ միակ հնարաւոր աղբիւրը:

Վրաց եւ Աղուանից օրացոյցերը Անանիայի Տոմարում ներկայացուած են «Խառնախորան» բաժնում: Անանիայի իսառնախորանը 12 մեծադիր աղիւսակների հաւաքածու է, իւրաքանչիւրը՝ (հռոմէական) տարուայ մէկ ամսուայ համար: 12 մեծ աղիւսակներից զատ այստեղ եղել են նաեւ Լուսնի փուլերը, Արեւի բարձրութիւնը, ցերեկուայ եւ գիշերուայ տեւողութիւնը եւ ցանկացած տարուայ իւրաքանչիւր օրուայ աւուր պատկերը որոշելու օժանդակ աղիւսակներ: Եղել են նաեւ բոլոր ընդգրկուած օրացոյցերի ամիսների աղիւսակներ՝ իւրաքանչիւր ամսուայ օրերի քանակով, կրկնակներով եւ որոշ այլ մակաչափերով: Խորանախորանում գուգահեռ ներկայացուած են 14 քրիստոնեայ ազգերի օրացոյցները՝ Հռոմէացիների, Յոյների, Ասորիների, Հրեաների, Արաբների, Մակեդոնացիների, Եգիպտացիների, Եթովպացիների, Աթենացիների, Բիւթանացիների, Կապադովկացիների, Վրացիների, Աղուանների եւ Պարսիկների⁴: Հայկական տոմարը ներկայացուած է եղել ոչ թէ իսառնախորանում, այլ Հռոմէական օրա-

3 Տե՛ս, օրինակ, BROUTIAN, G., *Persian and Arabic Calendars as Presented by Anania Shirakatsi in Tharikh-e Elm Iranian Journal for The History of Science*, 2009, № 8, 1–17.

4 Քրիստոնեայ ժողովուրդների շարքում այստեղ նշուած են նաեւ Հրեաներ, Արաբներ եւ Պարսիկներ, որոնք այսօր յայտնի են որպէս ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդներ: Նկատենք, սակայն, որ Ամանիայի ժամանակներում այդ ժողովուրդներն ունեցել են լաւ կազմակերպուած քրիստոնէական համայնքներ՝ իրենց մուխրապետական կառոյցներով, որոնք ընդհանուր Քրիստոնէական Եկեղեցու մաս են կազմել:

ցոյցին զուգահեռ՝ Զատիկի եւ եկեղեցական այլ տօներին 532ամեայ աղիւսակներում: Խառնախորանում ներկայացուած բոլոր օրացոյցների համար նշուել են տարուայ սկիզբը ու բոլոր ամիսների սկիզբները, ինչպէս նաեւ հիմնական անշարժ տօների օրերը, արեւադարձերն ու գիշերահաւասարները⁵: Առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում տարբեր օրացոյցների ամիսների անունները: Այս անունների մէջ յատկապէս մեծ նշանակութիւն ունեն Աղուանքի օրացոյցի ամիսների անունները (ի մասնաւորի՝ լեզուաբանների համար), որպէս աղուաներէն լեզուի հագուագիւտ մասունքներ, եւ այս տեսանկիւնից դրանք ենթարկուել են յատուկ ուսումնասիրութեան⁶:

Ստորեւ ներկայացնում ենք վրացական եւ աղուանական ամիսների անուններն ըստ Անանիայի Տոմարի:

Վրացական ամիսներն ըստ ՄՄ թիւ 1973 եւ 1999 ձեռագրերի⁷

	Վրացական ամիսներ		Օրերի թիւը
	ՄՄ 1973	ՄՄ 1999	
1	Ախալծերի	Ախլծելի	30
2	Սթիլի	Սիթիլի	30

5 Հաւանաբար, Անանիայի Խառնախորանի հեղինակային տարբերակում նշուած են եղել նաեւ այն տեղերը, որտեղ ներմուծուել են մահաւնջ տարիներին յաւելուող մահաւնջի օրերը՝ ներկայացուած իւրաքանչիւր օրացոյցի համար (տե՛ս նաեւ ստորեւ՝ ըստ կարգի):

6 ԱՂԱՅԵԱՆ, Է., *Աղուանական ամիսների անունները*, Տեղեկագիր Հայկ. ԽՍՀ ԳԱ, հասարակական գիտութիւններ, 1946, թիւ 5, 61–64: Այս յօդուածում հեղինակը պնդում է, որ Աղուանից ամիսների անունները մեզ են հասել միայն Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի երկու ձեռագրերում (այսուհետ՝ ՄՄ) թիւ 1973 եւ 1999 (էջ 61): Սակայն նշուած ձեռագրերը միայն նրաւք են, որոնցում ներկայացուած են տարբեր ժողովուրդների ամիսների անունների ցուցակները: Աղուանական ամիսների անունները, ինչպէս նաեւ մնացեալ 13 ժողովուրդների ամիսների անունները, բացի նշուած ձեռագրերից, հանդիպում են նաեւ այլ ձեռագրերի որոշ խառնախորաններում (օրինակ՝ ՄՄ թիւ 817, 2001 եւ 2068 ձեռագրեր), հետեւաբար, այս ձեռագրերը (ինչպէս նաեւ մանրամասն խառնախորաններ պարունակող այլ ձեռագրեր) կարեւոր աղբիւրներ են տարբեր ժողովուրդների (ներառեալ՝ Աղուանից) ամիսների անունները հասկանալու համար:

7 ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., *Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը*, ՀՍՍՌ Մատենադարանի հրատարակչութիւն, Երեւան 1944, 119:

3	Տիրխդին	Տիրխսի	30
4	Տիրխդինի	Տիրխդենի	30
5	Ապանի	Ապանի	30
6	Նուկկնի	Նունկկնի	30
7	Մեկրանի	Նիկրանի	30
8	Իգրիկա	Իգրակա	30
9	Վարդուպա	Վարդուպ	30
10	Տրելի	Մարիլի	30
11	Քուրա	Քուրա	30
12	Քուրաքալուրա	Քուրալուրա	30

Աղումանից ամիսներն ըստ ՄՄ 817, 1973, 1999, 2068 ձեռագրերի⁸

	Աղումանից ամիսներ				օրերի թիվը
	ՄՄ 1999	ՄՄ 1973	ՄՄ 817	ՄՄ 2068	
1	Նաւասարդոն	Նաւասարդոն	Նաւասար[դ...]	Նոսարդոն	30
2	Տուլեն	Տուեն	Տուլինի	Տուլինի	30
3	Նամոց	Կամոց	Նամայ	Նամայ	30
4	Շիլի	Ցիլե	Ցիլի	Ցիլի	30
5	Բոկաւոն	Բոկաւոն	—	Բոկաւոն	30
6	Մարե	Բիմուկեն	Մարե	Մարե	30
7	Բոնկոնե	Մրելի	Բոնկոն	Բոնկոն	30
8	Ծախուլեն	Ծախուլի	Ծախուլեն	Ծախուլեն	30
9	Բունդուկե	Բունդուկե	Բոնտուկե	Բոնտուկե	30
10	Որելին	Որելին	Որրելին	Որելին	30
11	Եխնայ	Եխնայ	Էխնայ	Էխնայ	30
12	Խաբնայ	Խիբնայ	Խաբայ	Խաբայ	30

8 ՄՄ 1973 եւ 1999 ձեռագրերի ամսանունները տրուած են ըստ Աշ. Արախամեանի (նշ. աշխ., էջ 118), իսկ միւսները քաղուած են համապատասխանաբար՝ ՄՄ 817 (թերթ 446բ-458ա) եւ ՄՄ 2068 (թերթ 360բ-372ա) ձեռագրերից: Այս աղիւսակում ՄՄ 817 ձեռագրից քաղուած ամսանուններից առաջինը բերի է բառավերջից (վերջին տառերը չեն կարդացւում բերքի մաշուածութեան պատճառով), իսկ հինգերորդը լրիւ է բացակայում (նոյն պատճառով):

Այս երկու օրացոյցներում էլ աստ բերուած 12 ամիսներից յետոյ տարեվերջում դրուել են 5-ական յաւելեալ օրեր՝ «Աւելիք», կամ «Աւուրք աւելեաց» ընդհանուր անունով: Այս կերպ տարեշրջանի ընդհանուր տեւողութիւնը դառնում է 365 օր՝ $12 \times 30 + 5 = 365$ օր կառուցուածքով:

Կառուցուածքային ընդհանրութիւնից զատ, այս երկու օրացոյցներն ընդհանուր են նաեւ նրանով, որ երկուսն էլ Անանիայի Տոմարում միաւորուած են մէկ մեծ խմբի մէջ, որտեղ կան եօթ ազգերի օրացոյցներ: Դա այսպէս կոչուած՝ «Եգիպտացւոց» խումբն է: Խառնախորանի մէջ այդ խմբի բոլոր օրացոյցները ներկայացուած են մէկ միասնական սիւնակով, որ ունի «Եգիպտացւոց եւ իւրոց» վերտառութիւնը⁹: Այս խմբի բոլոր օրացոյցները ունեն ամսամուտերի եւ, բնականաբար, նաեւ տարեմուտի համընկում: սրանց բոլորի տարեմուտը Օգոստոսի 29-ն է: Այս խմբի մէջ են Եգիպտական, Եթովպական, Աթենական, Բիւթանական, Կապադովկիական, Վրացական եւ Աղուանական օրացոյցները: Բնականաբար, միեւնոյնը պիտի լինի նաեւ նահանջ տարիների համակարգը այս խմբի բոլոր օրացոյցներում:

Արդ, եթէ դանք նահանջների համակարգին, ապա ակնյայտօրէն այս օրացոյցներում պիտի 4 տարին մէկ ներմուծուէր նահանջի օր, ինչպէս Հռոմէական Յուլեան օրացոյցում է: Այլ կերպ անկարելի պիտի լինէր ունենալ Հռոմէական ամիսների հետ կաշուն զուգաւորութիւն. իսկ դա ներկայացուած է Խառնախորանի մեզ հասած բոլոր տարբերակներում: Պարզ չէ միայն այդ նահանջի օրուայ տեղը: Եթէ Խառնախորանի որոշ ընդարձակ տարբերակներում կայ յատուկ նշում Հայոց Սարկաւազադի օրացոյցի նահանջի օրուայ տեղի վերաբերեալ¹⁰, ապա Եգիպտական խմբի օրացոյցների վերաբերեալ այդպիսի նշում յայտնի չէ: Չրկայ նահանջի օրուայ առկայութեան որեւէ ակնարկ նաեւ տարեվերջում դրուող աւելեաց օրերից առաջ կամ յետոյ: Եգիպտական խմբի բոլոր օրացոյցների աւելեաց օրերը սկսւում են Օգոստոսի 24ին եւ աւարտւում Օգոստոսի 28ին, տարեմուտն էլ բոլորի

9 Տե՛ս ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Անանիա Շիրակացու «Խառնախորանը»*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 1998, էջ 86-109:

10 Մարտի 8-ի դիմաց Մարտ ամսի աջ էջում Սարկաւազի խմբագրած Խառնախորանում գրուած է. «Հայր գաւելորդ մահանջին աստ դնեն»: Տե՛ս, օր.՝ ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Օրացոյց Հայոց*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 1997, էջ 126-127-ի նկարը:

Համար Օգոստոսի 29^ն է, իսկ տարուայ վերջին ամիսն էլ ա-
լարտուում է Օգոստոսի 23ին¹¹: Այսինքն, տարեվերջից մինչեւ յա-
ջորդ տարեմուտ հատուածում նահանջի օրուայ համար տեղ չկայ:

Ելնելով նրանից, որ Անանիայի խառնախորանի մէջ տարո-
ւայ բոլոր օրերի համար անփոփոխ է Հռոմէական եւ Եգիպտա-
կան խմբի օրացոյցների օրերի զուգաւորութիւնը, պէտք է այս
խմբի օրացոյցների նահանջի օրուայ տեղը համարել Հռոմէական
Փետրուարի վերջին ամենամօտ Եգիպտական ամսամուտին նա-
խորդող օրը, որ է Փետրուարի 25ը: Սովորական տարիներին
Փետրուարի 25ին սկսում է Եգիպտացւոց եօթներորդ՝ Պեմեմուլթ
(Վրաց Նիկրամի եւ Աղուանից Բոնկոնէ) ամիսը: Ուրեմն հէնց
Պեմեմուլթ (Վրաց Նիկրամի եւ Աղուանից Բոնկոնէ) ամսի ամսա-
մուտից անմիջապէս առաջ էլ պիտի լինէր 4 տարին մէկ դրուող
նահանջի օրը: Այս կերպ նուազագոյն կը լինէր Հռոմէական եւ
Եգիպտական խմբի օրացոյցների օրերի զուգաւորութեան խախ-
տումը նահանջ տարիներին. կը խախտուէր միայն Փետրուարի
25ից Մարտի 1 միջակայքի օրերի զուգաւորութիւնը: Իսկ Մար-
տի 1ից մինչեւ յաջորդ տարուայ Փետրուարի 24ը միջակայքում
այդ զուգաւորութիւնը դարձեալ կը լինէր կայուն:

Իրոք, հէնց այսպիսի պատկեր ենք տեսնում Մաշտոցեան
Մատենադարանի թիւ 2068 ձեռագրով (ԺԵ. դար) մեզ հասած
խառնախորանի մէջ: Սա Անանիայի խառնախորանի՝ մեզ հասած
ամենաընդարձակ եւ ամենալիւ օրինակներից մէկն է, որ ԺԱ.-
ԺԲ. դարերում խմբագրած է եղել Յովհաննէս Սարկաւազի կող-
մից: Այս խառնախորանում նշումներ կան բոլոր ազգերի օրա-
ցոյցների նահանջի օրուայ տեղի մասին: Զոր օրինակ, Մարտ
ամսուայ էջում Մարտի 8ի դիմաց նշուած է Հայկական Սարկա-
ւազադի օրացոյցի նահանջի օրը այդտեղ դնելու մասին: Ահա,
ՄՄ 2068 ձեռագրի խառնախորանի Փետրուար ամսի էջերում
(361բ, 362ա) Փետրուարի 24ի դիմաց աղիւսակի աջ կէտում նշո-
ւած է. «Եգիպտացիքն եւ իւր .է. ազգն զաւելի օր մահամջին աստ
դնեն», այսինքն, Եգիպտական խմբի 7 ազգերի օրացոյցների նա-
հանջի օրը դրուած է այդտեղ:

Եգիպտական խմբի օրացոյցների, եւ ի մասնաւորի՝ Վրաց
եւ Աղուանից օրացոյցների առաւել ամբողջական ընկալման հա-
մար հարկ է պատասխանել հետեւեալ հարցերին.

11 Տե՛ս ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Ամանիա Շիրակացու «Խառնախորանը», նշ. աշխ.,
էջ 100-101:

ա. Ո՞րն է այս օրացույցների ընդհանրութեան պատճառը,
բ. Ե՞րբ է սկիզբ առել այդ ընդհանրութիւնը:
գ. Կա՞ն արդեօք այլ ընդհանրութիւններ Վրաց եւ Աղուա-
նից օրացույցների եւ մեզ յայտնի այլ օրացույցների միջեւ:

Վրաց, Աղուանից եւ Եգիպտական օրացույցների ընդհան-
րութեան ակունքը գտնելու համար նախ դիտարկենք Անանիայի
Տոմարի ստեղծմանը անմիջականօրէն նախորդած ժամանակների
տոմարական ու քաղաքական դրութիւնը մեր տարածաշրջանում:

Գիտենք, որ 552ին աւարտուել էր Անդրէաս Բիւզանդացու
կազմած 200ամեայ զատկացուցակը, որ ունէր համաքրիստոնէա-
կան կիրառութիւն¹²: Խնդիր էր առաջացել նոր զատկացուցակ-
տօնացոյց ստեղծելու: Արեւմուտքում այդ խնդիրը լուծուել էր 9
տարի անց՝ 560-561ին Աղեքսանդրիայի 36 տոմարագէտների ժո-
ղովում, որ գլխաւորել էր էաս Աղեքսանդրացին: Այս ժողովի 36
մասնակիցները ընդունել էին 532ամեայ պարբերաշրջանը եւ
դրա վրայ հիմնուած զատկացուցակը: Այս պարբերաշրջանը, որ
դրանից շուրջ մէկ դար առաջ Հռոմում կիրառութեան մէջ էր
դրուել Վիկտորիոս Աքուիտանացու կողմից եւ յայտնի էր Վիկ-
տորեան շրջան, կամ Մեծ Ինդիկտոն անունով, եկեղեցական տօ-
ների լրիւ կրկնման պարբերաշրջան էր, քանի որ հէնց 532 տա-
րի պարբերութեամբ կրկնուում էին ամիս-ամսաթիւերի, աւուր
պատկերների եւ Լուսնի փուլերի զուգադրումները¹³:

Աղեքսանդրիայի տոմարագէտների ժողովի մասնակիցներից
անուանապէս յայտնի են՝

Փենեհէզ - Հրէաստանից (Տիրերիայից),

Գաբրիէլ - Ասորիքից,

Յոհան - Արաբիայից,

Աբդիէ - Եթովպիայից,

Սերգի - Մակեդոնիայից,

12 ԱՂԱՑԵԱՆ, Է., *Անդրէաս Բիւզանդացու երկուեփարիւրամեայ տօնացոյցը եւ նրա նայերէն թարգմանութիւնը*, - Բանբեր Երեսանի Համալսարանի, 1979, 2, էջ 122-139:

13 Այս իրադարձութիւնները մամբաման ցկարագրուած են Ամանիայի եր-
կերում: Տե՛ս ԱՆԱՆԻԱՅԻ ԾԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ մատենագրու-
թիւնը, ՀՍՍՒ Մատենադարանի հրատ., Երեսան 1943, էջ 296: Տե՛ս նաեւ
ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Հայկական տոմարագիտութիւն*, «Միթրարեան հրատա-
րակչութիւն», Երեսան 2016, էջ 162-164:

Եւղոգի – Յունաստանից եւ

Գիգան – Հռոմից¹⁴:

Անանիան յստակ նշում է, որ այս ժողովի մնացեալ մասնակիցները եղել են Եգիպտոսից¹⁵: Ստացւում է, որ նշեալ 7 հոգուց զատ մնացեալ 29 մասնակիցները ($36 - 7 = 29$) եղել են Եգիպտոսից (այդ թւում եւ ժողովի գլխաւորը՝ էաս Աղեքսանդրացին):

Հայաստանեայց Եկեղեցին այս ժողովին չի մասնակցել: Պատճառը, բնականաբար, պիտի լինէր այն, որ տակաւին 551-552ին Հայոց Եկեղեցին լուծել էր իր օրացուցային խնդիրները, Մովսէս Եղիպարեցի Կաթողիկոսի (551-581) կարգադրութեամբ՝ ընդունելով Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայր Աթանաս Տարօնացու կազմած նոր 95ամեայ Զատկացուցակ-տօնացոյցը¹⁶: Փաստօրէն, սկզբնաւորուել էր նոր 19ամեայ Լուսնի պարբերաշրջան: Միեւնոյն ժամանակ, սակայն, վերադիրներէ համակարգը ներդաշնակեցուած էր Անդրէաս Բիւզանդացու վերադիրներէ համակարգին, որին հաւատարիմ էին մնացել նաեւ Աղեքսանդրիայի ժողովի մասնակից տոմարագէտները: Սրա արդիւնքը եղել էր այն, որ թէ՛ աղեքսանդրեան ժողովի համակարգով, եւ թէ՛ Աթանասի կազմած զատկացուցակով զատիկներէ ամսաթուրերը լրիւ ներդաշնակ են եղել իրար:

Արդ, յիշենք, որ այս օրացուցային կարգադրութեան ժամանակ Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցիները իբրեւ նուիրապետական կառույցներ մտնում էին Հայաստանեայց Եկեղեցու համակարգի մէջ: Վրաց բաժանումը Հայոց եկեղեցուց եղել է Մովսէս Կաթողիկոսի մահից (581) շատ անց: Եւ դա եղել է բաւական

14 Ամդ: Այս նոյնը համարեա նոյն խօսքերով կայ նաեւ Յովհաննէս Սարկաւագի «Պատմութիւն Սրբոյ Զատիկին» երկում (ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽՄԱՍՍԱՍԻՐԻ Մատենագրութիւնը, աշխ. Աշոտ Արքեպիսկոպի, Երեւան 1956, էջ 273): Սա վկայում է, որ Սարկաւագ վարդապետը խնդրոյ առարկայ ժողովի մասին իր տեղեկութիւնները բաղել է Ամանիայի յիշեալ երկից: Այս ժողովի եւ նրա մասնակիցների մասին յետագայի բոլոր յիշատակումների աղբիւրը դարձեալ Ամանիայի երկն է: Այսինքն՝ ստացւում է, որ Ամանիան այս ժողովի մասնակիցների ամուսնների միակ սկզբնաղբիւրն է:

15 ԱՆԱՆԻԱՅԻ մատենագրութիւնը, նշ. աշխ., էջ 296:

16 Այս աւելի մանրամասները տե՛ս ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Օրացոյց Հայոց, նշ. աշխ., էջ 61-96:

տեւական ու ցաւոտ գործընթաց: Իսկ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը ե՛լ այդ ժամանակ, ե՛լ դրանից յետոյ եղել է Հայաստանայց եկեղեցու նուիրապետական համակարգում: Միեւնոյն ժամանակ, խնդրոյ առարկայ տարիներին մարզպանական Հայաստանը¹⁷, Վիրքն ու Աղուանքը Սասանեան տէրութեան առանձին վարչա-քաղաքական միաւորներ էին: Աւելին՝ գիտենք նաեւ, որ Մեծ Հայքից որոշ նահանգներ անջատուած ու միացուած էին երկու հարեւան՝ Վրաց եւ Աղուանից մարզպանութիւններին, որոնք, այսպիսով, ընդարձակուած եւ հզօրացուած էին ի հաշիւ (հնարաւոր է նաեւ՝ մասամբ ի հակակշիռ) Հայաստանի:

Աղբքսանդրիայի ժողովի մասին էլ գիտենք, որ հակառակ այդ ժողովին Հայերի չմասնակցելուն, ժողովը քննարկել է Հայոց օրացոյցի հարցը, ընդ որում՝ խոտանել է 9 տարի առաջ Աթանաս Տարօնացու ստեղծած հայկական ինքնուրոյն զատկացուցակ-տօնացոյցը եւ կազմել-սահմանել է մի այլ օրացոյց Հայոց համար (որն էլ, բնականաբար, ընդունելութեան չի արժանացել Հայաստանում)¹⁸: Բնականաբար հարց է առաջանում, թէ ի՞նչը կարող էր լինել Հայկական ինքնուրոյն օրացոյցի նկատմամբ այսքան բացասական վերաբերմունքի պատճառը: Այս հարցին ի պատասխան հնարաւոր է նշել երկու հանգամանք:

ա. Բանն այն է, որ այդ ժամանակներում շատ բարդ խընդիր էր համարուում Զատիկ հաշուելը: Խօսքը վերաբերում է Հը-

17 Սա, փաստօրէն, Արեւելեան Հայաստանն էր, իսկ Արեւմտեան Հայաստանն այդ ժամանակ մտցուած էր Բիւզանդական կայսրութեան կազմի մէջ:

18 Այս մասին տե՛ս ԱՆԱՆՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ, *Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար*, Հայպետհրատ, Երեւան 1940, գլ. ԶԲ, էջ 89: Թեպէտ այն տեղում ուղղակի նշուած չէ, որ այդ ֆննութիւնը եղել է Աղեփանդրիայի ժողովում, այդուհանդերձ ելնելով նրանից, որ այդ տեսակ ֆննութիւն եւ նոր օրացոյցի սահմանում-առաջարկ իրաւասու կարող էր լինել կատարել միայն տոմարագետների հեղինակաւոր ժողովը, քնական է նշուած ֆննութիւնն ու առաջարկը վերագրել հեց Աղեփանդրիայի ժողովին, քանզի նշուած ժամանակներում մեր տարածաշրջանում այլ տոմարագիտական ժողով յայտնի չէ: Ինչ վերաբերում է այն բանին, որ նրանց սահմանած տոմարն էլ Հայաստանում չի ընդունուել, սա էլ, թեպէտ դարձեալ ուղղակի վկայուած չէ, այդուհանդերձ սա քնական եզրակացութիւն է, որ բխում է Հայոց օրացոյցի նախասարկաւազեան վիճակից: մինչեւ Յովհաննէս Սարկաւազը Հայաստանում կիրառուել է միայն Աթանասի սահմանած եւ Անանիայի քարեփոխած օրացոյցը:

ռոմէական, կամ Եգիպտական, կամ նմանատիպ որեւէ անշարժ օրացոյցով Զատիկ հաշուելուն: Էլ աւելի բարդ պիտի լինէր Զատիկ հաշուելը մի օրացոյցով, որի տարուայ տեւողութիւնը անփոփոխ էր, իսկ ամսաթիւները շարժական էին: Իսկ հէնց այդպիսին էր այդ ժամանակ Հայկական օրացոյցը, որով եւ Աթանասը կազմել էր իր զատկացուցակը: Այսինքն, շարժական ամսաթիւներով հայկական օրացուցային աւանդոյթից հետո Աղեքսանդրիացի տոմարագէտների համար հայկական շարժուն ամսաթիւներով Զատիկ հաշուելը, որ արել էր Աթանասը, անպատկերացնելի խնդիր պիտի լինէր: Բնականաբար, նրանք պիտի խոտանէին Աթանասի արածը եւ առաջարկէին այդ խնդրի աւելի պարզ լուծումը, որ յայտնի էր իրենց:

բ. Միւս պատճառը քաղաքական բնոյթի էր: Ինքնուրոյն զատկացուցակ-օրացոյց ստեղծելով, Հայոց Եկեղեցին, փաստօրէն, տոմարական առումով անկախանում եւ անջատւում էր մնացեալ եկեղեցիներից: Չմոռանանք, որ սա եղել է Քաղկեդոնի ժողովից շուրջ 100 տարի անց, երբ արդէն առկայ էին դաւանական տարաձայնութիւնները Հայոց եւ արեւմտեան եկեղեցիների միջեւ: Բնականաբար, Հայոց Եկեղեցու անկախացումը չէր կարող խրախուսուել միւս եկեղեցիների կողմից: Առանց Հայաստանեայց Եկեղեցու պաշտօնական ներկայացուցչի մասնակցութեան Հայկական օրացոյցի քննութիւնը եւ Հայոց համար նոր օրացոյցի կազմումը նշանակում է որոշակի միջամտութիւն Հայոց ինքնիշխան Եկեղեցու ներքին գործերին: Բնականաբար, այսպիսի միջամտութեան համար հարկ էր ունենալ ծանրակշիռ «հիմքեր»: Ահա այս տեսանկիւնից 9 տարի առաջ Աթանասի կազմած Հայկական ինքնուրոյն տօնացոյցի «խոտանումը» կարող էր ծառայել իբրեւ այսպիսի միջամտութեան բաւարար «հիմնաւորում»: Իբրեւ մի հնարաւոր երրորդ «հիմք» էլ, թերեւս, կարելի է նշել հետեւեալը.

գ. Ինչպէս գիտենք, Աթանասի կազմած հայկական նոր զատկացուցակ-օրացոյցը պարունակել է ընդամենը 95 տարիների զատկացուցակ: Մինչդեռ Աղեքսանդրիայի ժողովը ընդունել էր 532ամեայ պարբերաշրջանը եւ իր կազմած նոր զատկացուցակները (տարբեր ազգերի համար) հիմնել էր հէնց այդ («յաւերժական» համարուող) պարբերաշրջանի վրայ: Անշուշտ, Աթանասի 95-ամեակը այս առումով էապէս զիջում էր էասեան 532ամեակին: Այն ե՛ւ քիչ ժամանակ էր ընդգրկում, ե՛ւ էլ «մշտնջենական» չէր: Ահա, հնարաւոր է, Աթանաս Տարօնացու կազմած հայկական ինքնուրոյն զատկացուցակը խոտանելու «հիմքերից» մէկն էլ ե-

դած լինի վերջինիս 532ամեայ չլինելը եւ համեմատաբար փոքր ժամանակամիջոց ընդգրկելը:

Բնականաբար, առաջանում են մի քանի հարցեր.

ա. ի՞նչ տիպի է եղել Հայոց համար աղեքսանդրացիների սահմանած օրացոյցը,

բ. արդե՞ք միայն Հայոց օրացոյցի հարցն է քննարկուել այդ ժողովում, եւ եթէ ոչ, ապա ո՞ր այլ ազգերի օրացոյցների խնդիրն է քննարկուել այնտեղ:

Այս հարցերից երկրորդի պատասխանը համեմատաբար դիւրին է գտնել: Սկսենք նրանից, որ Հայոց կողմից այդ ժողովին չմասնակցելը եւ Հայոց պաշտօնական ներկայացուցչի բացակայութեամբ Հայոց օրացոյցի հարցի քննարկումն արդէն իսկ վկայութիւն են որոշակի հակառակութեան: Այսինքն՝ եղել է ինչ-որ հակառակութիւն Հայոց Եկեղեցու եւ Աղեքսանդրիայի ժողովին մասնակցած այլ Եկեղեցիների միջեւ (դրանք են. Շգիպտական, Հրէական, Ասորական, Արաբական, Եթովպական, Մակեդոնական, Յունական եւ Հռոմէական Եկեղեցիները): Եթէ Հայաստանայց Եկեղեցու ներկայացուցչի բացակայութեամբ քննարկուել է Հայոց օրացոյցի հարցը, ապա բնական է ակնկալել, որ այդ քննարկողները քննութեան առնէին նաեւ Հայաստանայց Եկեղեցու նուիրապետական կառոյցի մէջ եղած այն Եկեղեցիների օրացոյցների խնդիրը, որոնք գործում էին Հայաստանից առանձին վարչական միաւորների մէջ: Այս առումով, հասկանալի է, որ նրանք պիտի քննէին թէ՛ Վրաց, եւ թէ՛ Աղուանից Եկեղեցիների տոմարների հարցը:

Բնական է, որ Վրաց եւ Աղուանից Եկեղեցիները եւս չէին կարող պաշտօնական ներկայացուցիչներ ունենալ Աղեքսանդրիայի տոմարագէտների ժողովում, քանի որ նրանք գործում էին Հայաստանայց Եկեղեցու նուիրապետական համակարգի մէջ, իսկ վերջինս էլ անտես էր առել այդ ժողովը: Այսինքն, թէկուզ զուտ կարգապահական-ենթակայական նկատառումներից ելնելով, նրանք չէին կարող մասնակից լինել այդ ժողովին:

Սա հաստատուում է նաեւ այդ ժողովի մասնակիցների ցուցակով, որ տալիս է Անանիան:

Գալով մեր առաջին հարցին՝ այստեղ պատասխանը պարզ է դառնում, երբ դիտարկում ենք Աղեքսանդրիայի ժողովի մասնակիցների կազմը եւ համադրում դա «Եգիպտական» խմբի օրացոյցների ցուցակի հետ: Այս խմբի օրացոյցներն են, Շգիպտա-

կանից զատ՝ Եթովպական, Աթենական, Բիւթանական, Կապադովկիական, Վրացական եւ Աղուանական օրացոյցները: Եթէ այս ցուցակից դուրս հանենք Եգիպտացիներին, որոնք կազմել են ժողովի մասնակիցների 80%ը եւ Եթովպացիներին, որոնք վերջիններիս հետ անմիջական հարեւաններ են, մնացեալը այն ազգերն են, որոնք եւս, ինչպէս Հայերը, չեն մասնակցել Աղեքսանդրիայի ժողովին: Ստացուում է, որ Եգիպտականի հետ միեւնոյն խմբի մէջ են ընդգրկուած այն ազգերի օրացոյցները, որոնք չեն մասնակցել Աղեքսանդրիայի ժողովին:

Սա նշանակում է, որ այդ ժողովը մասնակցող ազգերի օրացոյցները քննել եւ կարգաւորել է նրանց ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ, բնականաբար՝ հաշուի առնելով նրանց պահանջները: Այսինքն՝ հաշուի են առնուել ժողովին մասնակցող ազգերի օրացոյցների առանձնայատկութիւնները (տարեմուտի դիրքը եւն): Իսկ բացակայ ազգերի օրացոյցները ժողովը քննել է միասնաբար, առանց հաշուի առնելու այդ ազգերի օրացուցային պահանջները եւ տուել է մէկ միասնական լուծում այդ բոլորի համար¹⁹: Եթէ ասուածին յաւելենք նաեւ այն, որ նշեալ ժողովի 36 մասնակիցներից միայն 7ն են եղել այլազգի, իսկ 29ը եղել են Եգիպտացիներ, ապա բնական է, որ ժողովը (այսինքն՝ Եգիպտացիները) բոլոր նոր օրացուցային նախագծերն էլ պիտի կազմէր՝ հիմք ընդունելով հէնց Եգիպտական օրացոյցը: Այս եզրակացութեան օգտին է խօսում Սամուէլ Անեցու երկում պահպանուած վկայութիւնը: Իր տոմարական երկում նա գրում է. «Հայք առանձինն նահանջ կարգեցին, գոր ոչ գովեցին ներհումք արհեստին: Այլ սահմանեցին նոքա տումար մերոյ ազգիս անշարժելի, որպէս եւ այլոց ազգաց, որ գտանի կարգեալ ի մեծէն Սարկաւագէ»²⁰: Այսպէս, Սամուէլ Անեցու այս վկայութեան համաձայն՝ Ա-

19 Այստեղ բաց է մնում Պարսկական օրացոյցի հարցը: Թէպէտ մեզ հասած ցուցակից երևում է, որ Պարսկական Եկեղեցին նոյնպէս պաշտօնական ներկայացուցիչ չի ունեցել Աղեքսանդրիայի ժողովում, այդուհանդերձ, Պարսկական օրացոյցը չի մտնում «Եգիպտական» խմբի մէջ եւ առանձին է մնացեալ օրացոյցներից: Սրանից հետեւում է, որ Պարսից Եկեղեցին եւս իր օրացոյցի հարցը լուծած է եղել Աղեքսանդրիայի ժողովից առաջ, եւ այդ լուծումն էլ լիովին ընդունելի է եղել այս ժողովի մասնակիցների համար:

20 ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., *Սամուէլ Անեցու տոմարական եւ տիեզերագիտական աշխատութիւնը*, - «Էջմիածին» 1952, Ա, էջ 30-36, Բ, էջ 34-43, աշխատութեան մէջ, էջ 38: (Ընդգծումը - Գ. Բ.):

դեքսանդերիայի ժողովի կողմից Հայոց համար սահմանուած օրացոյցը կիրառութեան մէջ է դրել («կարգեալ» է) Սարկաւազ վարդապետը: Անշուշտ, սա չի նշանակում, թէ Սարկաւազի ստեղծած հայկական անշարժ օրացոյցը հեղինակային չէ, այլ ընդամէնը կիրառութիւնն է իրենից հինգ ու կէս դար առաջ աղեքսանդրացիների կողմից ստեղծուած օրացոյցի²¹: Սակայն սա նշանակում է, որ ըստ Սամուէլ Անեցու՝ նորաստեղծ Սարկաւազադէր կարգը²² պիտի եղած լինի նոյն տիպի օրացոյց, ինչպիսին եղել է Աղեքսանդրիայի ժողովի սահմանած հայկական օրացոյցը: Հաշուի առնելով, որ Սամուէլը եղել է Յովհաննէս Սարկաւազի աշակերտը՝ հարկ է մտածել, որ այսպիսի պնդման համար նա պիտի ունեցած լինի շատ աւելի լուրջ հիմք, քան անձնական ենթադրութիւնն է, կամ նոյնիսկ՝ անձնական եզրակացութիւնը: Աւելի հաւանական է, որ տուեալ պնդման համար Սամուէլ քահանան իբրեւ հիմք ունեցած լինի հէնց իր ուսուցչից՝ Սարկաւազ վարդապետից ստացած ուղղակի տեղեկութիւնը (այսու՝ հարկ է այն համարել արժանահաւատ):

Այսպէս, ստանում ենք բացատրութիւնն այն հարցի, թէ ո՞րտեղից է գալիս եգիպտական խմբի օրացոյցների տարեմուտերի եւ ամսամուտերի ընդհանրութիւնը: Այս ընդհանրութեան պատճառն այն է, որ այս խմբի օրացոյցները (ի բաց առեալ հէնց եգիպտականն ու եթովպականը) ստեղծուել են տոմարագէտների Աղեքսանդրիայի ժողովի կողմից՝ համապատասխան երկրներին պաշտօնական ներկայացուցիչների բացակայութեան պայմաններում:

- 21 Սարկաւազի կողմից նոր անշարժ օրացոյցը իմֆնուրոյնաբար ստեղծուած լինելու վկայութիւն կարելի է համարել նրա բերած մանրամասն տեղեկութիւններն այն մասին, թէ ինչպէս է իմֆը որոշել իր ստեղծելիք օրացոյցի տարեմուտի՝ Նաւասարդի 1ի դիրքը: Այս մասին նա մանրամասն գրում է Սարգսիմ ուղղուած նամակում եւ Հայոց ամիսների գուգընթացութեան մասին իր երկում:
- 22 Յովհաննէս Սարկաւազի ստեղծած օրացոյցը եղել է Յուլեանի տիպի՝ 30օրեայ 12 ամիսներով եւ 5 յաւելեալ օրերով, որ դրուել են տարուայ վերջին: Չորս տարին մէկ էլ եօթներորդ ամսի՝ Մեհեկանի վերջում նահանջի լրացուցիչ օրն է աւելացուել Արեգ ամսի սկզբից առաջ, եւ սրա դիրքը համապատասխանել է Հռոմէական Յուլեան օրացոյցի Մարտի 8ին: Տարեմուտն էլ եղել է Նաւասարդի 1ը, որ միշտ գուգակշիռ է եղել Օգոստոսի 11ին:

Ինչ վերաբերում է Վրաց եւ Աղուանից օրացույցներին, այն տեսքով, ինչպէս դրանք ներկայացուած են Անանիայի Տոմարում, ապա դրանք ստեղծուած պիտի լինեն 561ին Աղեքսանդրիայի ժողովի կողմից, եւ դրանով է պայմանաւորուած նրանց տարեմուտերի համընկումը Եգիպտական օրացույցի տարեմուտին՝ 0-գոստոսի 29ին:

Այստեղ հարց է առաջանում. իսկ ինչո՞ւ Վրաց Քրոնիկոնի թուականը չի սկսւում այդ նոյն ժողովի տարուց, այլ դրանից 220 տարի անց՝ 781ին Օգոստոսի 29ից:

Տուեալ հարցի երկու կէտերն ունեն տարբեր պատասխաններ:

Առաջին. Աղեքսանդրիայի ժողովի տարում տակաւին չէր եղած Վրաց բաժանումը Հայոց Եկեղեցուց: Վրաց Եկեղեցին որոշակի իմաստով Հայաստանեայց Եկեղեցու մասն էր: Ուստի՝ անկարելի է պատկերացնել, որ Հայոց Եկեղեցու մի մասը, որ է նրա կազմի մէջ մտնող Վրաց Եկեղեցին, որդեգրէր մի օրացույց, որ արտօնուած չէր Հայոց Եկեղեցու կողմից: Այսինքն՝ միանշանակօրէն ակնյայտ է, որ Աղեքսանդրիայի ժողովի ժամանակ կամ դրանից անմիջապէս յետոյ Վրաց Եկեղեցին չպիտի կարողանար ինքնուրոյն օրացույց ու տարեհաշիւ սկսել: Յաւելենք, որ Աղեքսանդրիայի ժողովը եղել է Հայոց Մովսէս Բ. Եղիպարեցի կաթողիկոսի օրօք, եւ այդ ժողովից յետոյ դեռ 20 տարի հայրապետական գահին էր Մովսէս Կաթողիկոսը, եւ հէնց նա էլ իր ձեռքով ձեռնադրել եւ օծել էր Վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսին (որ Մովսէսի մահից որոշ ժամանակ անց սկսեց Վրաց Եկեղեցու անջատման գործընթացը): Բնականաբար, մինչեւ Մովսէսի մահը եւ դրանից յետոյ էլ մի առ ժամանակ անկարելի է պատկերացնել Վրաց կողմից օրացուցային տարամիտում Հայոց հետ:

Երկրորդ. Վրաց Քրոնիկոնը հէնց 781ին սկսուելը հնարաւոր է բացատրել՝ ընդունելով, որ հէնց այդ թուականին է վերջնականապէս կանոնակարգուել, աւարտուել Վրաց բաժանումը եւ ստմարական անջատումը Հայոց Եկեղեցուց: Հաւանական է, սա կապուած է նաեւ նրա հետ, որ 726 թուականին տեղի ունեցաւ Մանագլերտի եկեղեցական ժողովը, որ վերջնականօրէն անջատեց Հայաստանեայց եկեղեցին քաղկեդոնականներից, որով եւ առաւել յստակեցուեց Վրաց բաժանումը Հայոց Եկեղեցուց: Ըստ այսմ, հարկ է համարել, որ 781ը Վրաց նոր (քաղկեդոնական) զատկացուցակի անցնելու թուականն է:

Վրաց օրացոյցի եւ ինքնուրոյն տարեհաշուի ծագմանը վերաբերող հարցերին պատասխան տալուց յետոյ հարկ է պատասխանել նաեւ այն հարցին, թէ ի՞նչ կերպ է հնարաւոր բացատրել Աղուանից ինքնուրոյն տարեհաշուի-թուականի չգոյութիւնը: Իրօք, գիտենք, որ կայ Վրաց Քրոնիկոնի թուականը՝ Փրկչ. 781ի Օգոստոսի 29ից սկսուող տարեհաշուով: Բնականաբար, սպասելի պիտի լինէր ունենալ նաեւ Աղուանից ինչ-որ ինքնուրոյն թուական-տարեհաշիւ: Սակայն նման բան մեզ յայտնի չէ: Ի՞նչը կարող է լինել սրա պատճառը: Հիմք չունենք ենթադրելու, թէ բուն աղուանական մշակոյթի աղբատիկ ժառանգութեան մնացեալ մասի հետ կարող է կորած լինել նաեւ ինչ-որ ժամանակ գոյութիւն ունեցած Աղուանից տարեհաշիւը: Սրան հակառակ՝ լիովին բնական է Աղուանից ինքնուրոյն տարեհաշուի գոյութիւն չունենալը, եթէ ի նկատի ունենանք, որ Աղուանից Եկեղեցին մինչեւ վերջ մնաց Հայաստանեայց Եկեղեցու նուիրապետական համակարգի մէջ: Յայտնի է, որ օրացոյցն ու դրանից ածանցուող տարեհաշիւը խնդրոյ առարկայ ժամանակներում բացառապէս կրօնական կառոյցների իրաւասութեան մէջ էին: Լիովին հասկանալի է, որ չէր կարող Հայաստանեայց Եկեղեցու նուիրապետական կառոյցի մէջ գտնուող որեւէ (թէկուզ կիսանկախ) կառոյց իր համար առանձին ինքնուրոյն տարեհաշիւ-թուական ստեղծել՝ չունենալով իր գերազանց Հայաստանեայց Եկեղեցու համաձայնութիւնը: Այդպիսի քայլով նա պիտի հակադրուէր իր մայր Եկեղեցուն: Իսկ նման համաձայնութիւն լինել չէր կարող, քանի որ վերը շարադրուածից ակնյայտ է, որ հակառակ Հայաստանի քաղաքական մասնատուածութեանը, Զ. դարի կէսերին Հայաստանեայց Եկեղեցին տակաւին բաւական հզօր կառոյց էր, որ ի զօրու էր իր շահերը պաշտպանել նոյնիսկ ընդդէմ արեւելեան եկեղեցիների աղեքսանդրեան հեղինակաւոր տոմարագիտական ժողովի: Այսինքն, չբաժանուելով Հայաստանեայց Եկեղեցուց՝ Աղուանից Եկեղեցին պիտի կարիք էլ չունենար ինքնուրոյն տարեհաշիւ-թուական ստեղծելու: Այնպէս որ, Աղուանից ինքնուրոյն տարեհաշուի-թուականի չգոյութիւնը եւս մի հանգամանք է, որ գալիս է հաստատելու Վրաց եւ Աղուանից օրացոյցները Աղեքսանդրիայի ժողովում կարգադրուած-սահմանուած լինելը:

Սա նշանակում է նաեւ, որ Աղուանական տարեհաշիւը (թուականը) չէր կարող սկզբնաւորուած լինել Աղուանքում քրիստոնէութեան ընդունումից անմիջապէս յետոյ, քանի որ Աղուանից Եկեղեցին ի սկզբանէ եղել էր Հայաստանեայց Եկեղեցու նուիր-

րապետական կառույցի մասը: Հետեւաբար, Աղուանական տարեհաշիւը (եթէ երբեւէ այն գոյութիւն ունեցել է) կարող էր ստեղծուած լինել միայն այդ երկրում քրիստոնէութեան ընդունումից առաջ: Այս պարագայում էլ այդ տարեհաշուի կիրառութիւնը պէտք է աւանդույթով շարունակուէր նաեւ քրիստոնէութեան ընդունումից յետոյ (ճիշդ այնպէս, ինչպէս արեւմուտքում շատ երկար շարունակուել է Հռոմի հիմնադրման, օլիմպիադների, հիւպատոսների եւ այլ թուականների կիրառութիւնը: Քանի որ մենք չունենք Աղուանական տարեհաշուի կիրառութեան ոչ մի վկայութիւն, ուստի, բնական է եզրակացնել, որ այդպիսի տարեհաշիւ (թուականութիւն, դարագլուխ) երբեւէ չի եղել:

Հարկ է պատասխանել եւս մէկ հարցի. երբուանի՞ց պիտի եղած լինի Աղեքսանդրիայի ժողովի սահմանած՝ Վրաց եւ Աղուանից օրացոյցների կիրառութիւնը:

Վրաց տարեհաշուի պարագայում, ինչպէս վերը տեսանք, դա պիտի սկսուած լինի հէնց 781ին, ինքնուրոյն զատկացուցակի անցնելով: Իսկ Աղուանից Եկեղեցին ինքնուրոյն տարեհաշիւ նորոնիսկ չի էլ կիրառել: Եթէ սրա հետ մէկտեղ հաշուի առնենք, որ տարեհաշիւը-թուականը (մեր դէպքում) բնականօրէն ծնունդ է առնում զատկացուցակից՝ իբրեւ դրա մէջ յաջորդական տարիների համարակալում²³, ապա կը ստանանք, որ Վրաց օրացոյցը Աղեքսանդրիայի ժողովի սահմանած ձեւով կիրառուած պիտի լինի հէնց Վրաց նոր զատկացուցակի սկիզբով, որ է՝ Քրոնիկոնի սկիզբը²⁴:

23 Անշուշտ, սա թուականութեան-դարագլխի առաջացման միակ հմարաւոր ուղին չէ: Ցայտնի եմ այլ ֆանապարհներով թուականութեան առաջացման քազմաթիւ դէպքեր: Այդուհանդերձ, մեզ հետաքրքրող ժամանակներում մեր տարածաշրջանում թուականութիւններն առաջացել են հէնց այս նշանած ֆանապարհով: Այս կերպ եմ առաջացել Հայոց Մեծ թուականը Փրկչ. 552, Հայոց Փոքր թուականները 1084 եւ 1616: Հէնց սա էլ մեզ հիմք է տալիս համարելու, որ Վրաց թուականութեան առաջացումը եւս պիտի տեղի ունեցած լինէր այս նոյն ֆանապարհով: Այսինքն, Վրաց թուականութեան առաջացումը պիտի կատարուած լինէր նոյն օրինաչափութեամբ, որով առաջացել էին այդ ժամանակների այլ դարագլուխները մեր տարածաշրջանում:

24 Ի դէպ, հէնց այս նոյն ժամանակից եւ նոյն զատկացուցակի կիրառութեան մէջ դրուելով է ներկայացուած Վրաց օրացոյցի պատմութիւնը բոլորովին այլ տուեալների հիման վրայ: Տե՛ս ԲԱԳԱՆԵԱՆ Հ. Ս., Օրացոյցի պատմութիւն, ՀՍՍՀ ԳԱ. հրատ., Երեւան 1970, էջ 170-172:

Գալով Աղուանից օրացոյցին, ապա մեզ մատչելի տուեալները վկայում են, որ այն կարող էր ընդհանրապէս կիրառուած չլինել ճիշդ այնպէս, ինչպէս ստեղծուած-կիրառուած չի եղել Աղուանից ինքնուրոյն տարեհաշիւը, քանի որ, մնալով Հայաստանեայց Եկեղեցու նուիրապետական համակարգի մէջ, Աղուանից Եկեղեցին, բնականաբար, իր տօների ժամանակները որոշելու համար պիտի առաջնորդուէր հէնց Հայկական օրացոյցով: Սա էլ, իր հերթին, նշանակում է, որ վերանում էր սեփական օրացոյցի առանձին կիրառման անհրաժեշտութիւնը:

Այսպէս, քանի որ Վրաց օրացոյցը կիրառուած չի եղել մինչեւ 781 թուականը, իսկ Աղուանից օրացոյցն էլ երբեւէ չի կիրառուել, բնականաբար հարց է առաջանում. ո՞րտեղից կարող էին այս օրացոյցների մասին տեղեկութիւնները յայտնուել Անանիայի մօտ, որ իր աշխատութիւնը գրել-աւարտել է 666-667 թուականներին:

Այս հարցին պատասխանելու համար հարկ է յիշել, որ Անանիա Շիրակունին «ՔՅՈՒԿԵՆ» կոչուող իր կոթողային աշխատութիւնը շարադրել է Հայոց Անաստաս Ակոռեցի կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ եւ հովանաւորութեամբ: Սա նշանակում է, որ իր այս հիմնարար երկի վրայ աշխատելու ընթացքում Անանիան պէտք է հնարաւորութիւն ունենար օգտուելու Հայոց Կաթողիկոսարանի դիւանից, որ միշտ էլ եղել է կաթողիկոսների իրաւասութեան տակ: Բնականաբար, նրան մատչելի պիտի լինէին Կաթողիկոսարանի դիւանի վաւերագրերը (առնուազն՝ դրանց այն մասը, որ անմիջականօրէն աղբրւում էր օրացոյցի խնդիրներին): Իսկ Անանիայի ժամանակներում այդ դիւանում անպայման դեռ պիտի լինէին ընդամէնը հարիւր տարի առաջ տեղի ունեցած Աղեքսանդրիայի ժողովին վերաբերող փաստաթղթերը, այդ թուում՝ թէ՛ ժողովի հրաւերը (հնարաւոր է եւ՝ օրացուցային խնդրին վերաբերող նամակագրութիւնը) եւ թէ՛ ժողովի որոշումները: Եւ այս վերջինների մէջ էլ պիտի լինէին նաեւ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից (որպէս Հայոց Եկեղեցու նուիրապետական կառոյցի բաղադրիչների) եկեղեցիների համար Աղեքսանդրիայում կազմուած օրացոյցների նախագծերը: Այսինքն՝ Անանիան լիովին հնարաւորութիւն ունէր Կաթողիկոսարանի դիւանից իմանալ Վրաց եւ Աղուանից՝ տակաւին չկիրառուող օրացոյցների մասին եւ ներկայացնել դրանք իր Տոմարում: Այս եզրակացութեան հետ լիովին ներդաշնակ է եւ այն, որ իր աշխատութեան մէջ Անանիան ներկայացնում է ժողովի մասնակից-

ների մանրամասն ցուցակը: Այդ կարգի տուեալներ նա կարող էր քաղել հէնց Կաթողիկոսարանի դիւանում պահուող՝ Աղեքսանդրիայի ժողովին վերաբերող պաշտօնական փաստաթղթերից:

Խնդրոյ առարկայ օրացոյցների վերաբերեալ համեմատականօրէն լրիւ պատկերացում ունենալու համար հարկ է պարգել նաեւ այդ օրացոյցների ամիսների անունների իմաստները (եւ, եթէ հնարաւոր է՝ դրանց ծագումը):

Ամիսների անուանումների ծագումը եւ փոխառնչութիւնները հասկանալը հայ, վրացական (էլ չասած՝ աղուան) օրացոյցների պարագայում շատ դժուար է՝ ամիսների անունների ստուգաբանութեան հետ կապուած լուրջ խնդիրների պատճառով:

Ինչպէս ցոյց են տուել նախորդ հետազոտողները, Վրաց օրացոյցի ամսանուններից որոշները կամ փոխառութիւն են համապատասխան հայկական անուններից, եւ կամ էլ՝ *via-armeniaca*²⁵:

Նախ նշենք, որ վրացական ամսանունները Անանիայի Տոմարում (եւ յաջորդ դարերի այն հեղինակների գործերում, որոնց համար սկզբնաղբիւր են եղել Անանիայի երկերը) որոշ դէպքերում տարբերուած են վրացական աղբիւրներով մեզ հասած այդ նոյն ամիսների անուններից: Ասուածն առաւել ընկալելի լինելու համար ներկայացնենք այդ անունները աղիւսակով:

Վրաց ամսանունները ըստ Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1973 եւ 1999 ձեռագրերի եւ վրացական աղբիւրների²⁶

	ՄՄ 1973	ՄՄ 1999	Ըստ վրացական աղբիւրների
1	Ախալծերի	Ախլծելի	Ախալծիսայ
2	Սթիլի	Սիթիլի	Սթուլիսայ
3	Տիրիսդիմ	Տիրիսթի	Տիրիսականի

25 ՄՈՒՐԱԳԵԱՆ, Պ., Հայ-վրացական գրական-մշակութային փոխարարերու թիւնների պատմութիւնից, Հայկ. ՍՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», Հասարակական գիտութիւններ, 1964, № 10, էջ 55-68:

26 Այս աղիւսակի վերջին սիւնակի տուեալները վերցուած են Կ. Ս. Կեկելիձէի աշխատութիւնից. Կեկելիձէ, Կ. Ս., Հին վրացական գրականութեան պատմութեան էտիւդներ, հ. 1, Թբիլիսի 1956, էջ 99-104 (վրացերէն): Վրացերէն շարադրանքի ընթերցման եւ թարգմանութեան գործում ինձ օգնել է արեւելագէտ Ազատ Բոգոյեանը որին եւ յայտնում եմ իմ խորին շնորհակալութիւնը: Տե՛ս նաեւ ՄՈՒՐԱԳԵԱՆ, Պ., *Աշխ.*:

4	Տիրխադինի	Տիրխադենի	Տիրխադինի
5	Ապանի	Ապանի	Ապանի
6	Նուկկնի	Նուկկնի	Սուրժիմիսի
7	Մեկրանի	Նիկրանի	Միքրականի
8	Իգրիկա	Իգրակա	Իգրիկա
9	Վարդուպա	Վարդուպ	Վարդոքիսայ
10	Տրելի	Մարիլի	Մարիալի
11	Քուրա	Քուրա	Թիքիսայ
12	Քուրաքալուրա	Քուրալուրա	Քուլեքոքիսայ

Ինչպէս աղիւսակից երեւում է, երկու ղէպերում (ճրգ եւ 11րդ) անունները իրարից տարբերւում են էապէս, իսկ մնացեալ ղէպերում տարբերութիւնները կարելի է համարել վրացերէնին չտիրապետող հայ հեղինակների կողմից վրացական բառերը հայերէն գրերով փոխանցելուց առաջացած աղաւաղումներ²⁷: ճրգ եւ 11րդ ամսանունների էական տարբերութեան պատճառները առայժմ մնում են անհասկանալի՝ տեղեկոյթի անբաւարար լինելու պատճառով:

Բերուած աղիւսակում Տիրխականի (Յրդ), Տիրխադինի (4րդ), Միքրականի (7րդ), Իգրիկա (8րդ) եւ Մարիալի (10րդ) ամսանունները համարւում են ուղղակի փոխառութիւններ հայկական համապատասխան ամսանուններից: Ախալժիսա (1ին) եւ Սքուլիսա (2րդ) ամսանուններն էլ համարւում են հայկական «նոր ժամանակ» նշանակող Նաւասարդի (1ին) եւ «հունձի, ցորենֆաղի ամիս, կամ ժամանակ» նշանակող Քաղոց (5րդ) ամսանունների իմաստալին կրկնութիւն-թարգմանութիւններ: Այս պնդման համար հիմք են ծառայում վրաց ամսանունների ստուգաբանութիւնները, որ տրուել են Կ. Կեկելիձէի կողմից²⁸:

Միեւնոյն ժամանակ, վերը նշուած եօթ անուններով չի աւարտւում հայկական ամսանունների հետ ընդհանրութիւն ունեցող վրացական ամսանունների ցանկը: Այս ցանկին հարկ է յա-

27 Կարելի է սրան յաւելել նաեւ վրացական անունների աղաւաղումները՝ յունարէնով դրանք շարադրելու ժամանակ, եթէ հաշուի առնենք, որ Անանիայի համար իբրեւ սկզբնաղբիւր պիտի ծառայած լինէին Աղեք-սանդրիայից ստացուած փաստաթղթերը, որոնք, ամենայն հաւանականութեամբ, պէտք է եղած լինէին յունարէն:

28 Կեկելիձէ, Կ. Ս., *նշ. աշխ.*

ւելել նաեւ Տիրիսա (11րդ) ամիսը, որի անունը, համաձայն Կ. Կեկեղիճէի, նշանակում է «հարթ տեղամբ, մարգ»։ Սա կարելի է համարել հայկական 11րդ՝ Մարգաց ամսի անունան հիմաստային թարգմանութիւն (Մարգացը հայերէն մարգ բառի յոգնակի թուր սեռական հոլովն է)²⁹։

Մնում են չորս ամիսների անուններ, որոնք ակնյայտ ընդհանրութիւն չունեն հայկական ամսանունների հետ։ Դրանք են Ապամի (Ապնիսի) – 5, Նունկնի (Սուրճխնիսի) – 6, Վարդուպա (Վարդոբիսայ) – 9 եւ Քուրպուրա (Քուելթորիսայ) – 12։ Այս անուններից վերջինի իմաստը կապում է հանգուցեալների հոգիներին նուիրուած տօնի հետ³⁰։ Իսկ սա, իր հերթին, ցուցում է առ այն, որ տուեալ ամիսը պէտք է առնչուած լինի Նախահայկեան օրացոյցի արտատարեկան ժամանակին, որ յաջորդում էր 10-ամսեայ տարուն, տեւում էր շուրջ 2 ամիս եւ աղերսուած էր Անդրաշխարհի, Ստորերկրայքի գաղափարին³¹։ Անդրաշխարհին աղերսուող արտատարեկան ժամանակի պատկերացումը Նախահայկեան օրացոյցից յետոյ առկայ էր նաեւ Հայոց Հայկեան օրացոյցում։ Իսկ Հայկեան օրացոյցն էլ կիրառուել է Ն.Ք. 2341 թրւականից մինչեւ Հայաստանում քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդունումն ու քրիստոնէական տօնացոյցի անցումը շուրջ 28 դար։ Բականաբար, հէնց այդ ընթացքում էլ կարող էլ կարող էր տեղի ունեցած լինել խնդրոյ առարկայ (նաեւ միւս վրացական ամսանունների) փոխառութիւնը։ Այսինքն, վրացական վերջին ամսի անունան իմաստը ցոյց է տալիս սերտ առնչութիւն Հայոց Նախահայկեան եւ Հայկեան օրացոյցների հետ. երկու դէպքում էլ վերջին ամիսը աղերսուած է Անդրաշխարհի գաղափարին։

Տրդ՝ Ապամի (Ապնիսի) ամսի անունը բղխեցւում է իրանական ապամ, կամ ապան (արմատը՝ «ար» – «ջուր») բառից³²։

29 Հայերէն «մարգ» բառը ունի մի քանի իմաստներ, որոնց շարքում կան «թռչուն» եւ «ածու» իմաստները։ Վրացական գուգախեղը հնաբաւորութիւն է տալիս մշգրտելու, որ գոնէ խնդրոյ առարկայ օրացուցային փոխառութեան ժամանակ հայկական Մարգաց ամսի անունը ընկալուել է իբրեւ «մարգ-ածու», «մարգ» իմաստով բառից ծագած։

30 ԿԵԿԵԼԻՁԷ, Կ. Ս., մշ. աշխ.

31 Նախահայկեան օրացոյցի մասին տե՛ս ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, Նախահայկեան օրացոյցի կառուցուածքը, «Էջմիածին», ժԲ, 1996, էջ 135-164, նաեւ՝ ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Օրացոյց Հայոց, մշ. աշխ., էջ 385-433։

32 ԿԵԿԵԼԻՁԷ, Կ. Ս., մշ. աշխ.

Երդ ամսի Նունկնի անունը Անանիայի Տոմարում էապէս տարբեր է այդ նոյն ամսուայ համար վրացական աղբիւրներում առկայ անունից (Սուրժիմիսի): Այս ամսի անուան առաջին տարբերակի համար (Նունկնի – ըստ Անանիայի) որեւէ ստուգաբանութիւն մեզ յայտնի չէ: Երկրորդ տարբերակը (Սուրժիմիսի – ըստ վրացական աղբիւրների) բղխեցւում է «ջուր» նշանակող երկու արմատներից³³:

9-րդ՝ Վարդոպա (Վարդոքիսայ) ամսի անունը ըստ Կ. Կեկելիձէի առնչւում է «նոր» («նոր բերք», «նոր ժամանակ») հասկացութեան հետ³⁴: Սա հիմք ընդունելով, կարելի է հնարաւոր համարել, որ այս ամսանունը պէտք է կապուած լինի հայկական Նաւասարդի («նոր ժամանակ», «նոր տարի») ամսի հետ: Հայոց Նաւասարդի ամսի մասին էլ յայտնի է, որ այդ ամսի առաջին օրը տօնուէլ է «Նոր պտղոց տօնը»³⁵:

Մնում են միայն 2 ամիսներ, որոնց անունների եւ հայկական օրացոյցների աղբիւրների մասին ոչինչ չենք կարող ասել, քանի որ չկան անհրաժեշտ տուեալներ դրանց ստուգաբանութեան վերաբերեալ: Այսպիսով, վրացական 12 ամսանուններից 10ը (83%) կամ պարզապէս փոխ են առնուած համապատասխան հայկական անուններից, եւ կամ ունեն լեզուական, իմաստային նոյնութիւն համապատասխան հայկական օրացուցային իրողութիւնների հետ:

Աղուանական ամսանունների մասին մեզ մատչելի տեղեկութիւնները չափազանց աղքատիկ են: Առայժմ Անանիայի Տոմարից զատ չկան այս անուանումների այլ աղբիւրներ: Աղուաներէն լեզուի չիմացութիւնից զատ աղուանական ամսանունների ստուգաբանութիւնը դժուար է նաեւ նրանով, որ, ինչպէս վրացական ամսանունների դէպքում էր, այս պարագայում եւս կարող են լինել բառերի աղաւղղումներ՝ առաջացած աղուանական անուանումները յունարէն տառադարձելու եւ ապա յունատառ գը-

33 ԿԵԿԵԼԻՁԷ, Կ. Ս., *Աշխ.* Դժուար է պատկերացնել, թէ ի՞նչ կերպ կարող էր ամսուայ անունն առաջանալ միեւնոյն իմաստն ունեցող երկու տարբեր արմատներից: Ըստ այսմ, հարկ է շարունակել այս ամսանունում ստուգաբանութեան փորձերը: Սակայն առայժմ այս ամսանունն համար այլ ստուգաբանութիւն մեզ յայտնի չէ:

34 ԿԵԿԵԼԻՁԷ, Կ. Ս., *Աշխ.*

35 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, *Պատմութիւն Հայոց*, § 836, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան 1983, էջ 464–466:

րուլթիւններն էլ հայերէն տառադարձելու ընթացքում: Հակառակ այն բանին, որ այս անուանումները յոյժ կարեւոր են իբրեւ աղուաններէն լեզուի թանկագին մասունքներ, դրանք խիստ անբաւարար են հետազոտուած: Այս բնագաւառի մեզ յայտնի միակ հետազոտութիւնը էդ. Աղայեանի 1946 թ. աշխատութիւնն է³⁶: Այստեղ աղուանական ամսանունների եւ ուտիերէն լեզուի (աղուաններէն լեզուի ենթադրեալ ժառանգի) բառերի համեմատութեան հիման վրայ հեղինակը ճշգրտել է ամիսների անունների իմաստները: Ստորեւ աղիւսակով ներկայացուած են աղուանական ամսանունները եւ դրանց իմաստները³⁷:

Աղուանական ամսանունները եւ դրանց նշանակութիւնը³⁸

	Աղուանական ամիսները				Նշանակութիւնը
	ՄՄ 1999	ՄՄ 1973	ՄՄ 817	ՄՄ 2068	
1	Նաւասարդոն	Նաւասարդուն	Նաւասար[դ...]	Նոսարդոն	հայ. Նաւասարդից
2	Տուլեմ	Տուեմ	Տուլիմի	Տուլիմի	խաղողով, խաղողաբեր
3	Նամոց	Կամոց	Նամայ	Նամայ	խոնաւութեան
4	Շիլի	Ցիլե	Ցիլի	Ցիլի	սերմանեաց, սերմանելու
5	Բոկաւոն	Բոկաւոն	--	Բոկաւոն	այրեցող
6	Մարե	Բիճուկեմ	Մարե	Մարե	հայ. Մարերի
7	Բոնկոնե	Մրելի	Բոնկոն	Բոնկոն	
8	Ծախուլեմ	Ծախուլի	Ծախուլեմ	Ծախուլեմ	
9	Բունդուկե	Բունդուկե	Բոնտուկե	Բոնտուկե	

36 Ա.ՂԱՅԵԱՆ, Է., *Աղուանական ամիսների անունները*, «Տեղեկագիր» Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Հասարակական գիտութիւններ, 1946, № 5, էջ 61-64: Նոյն հեղինակի եզրակացութիւնները կրկնուած են նաեւ հետեւեալ աշխատութեան մէջ. *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*, Vol. I, Edited by Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahé, Brepols Publishers n. v., Turnhout 2008, p. II, 94-95:

37 Ամսանունների իմաստները տրուում են ըստ էդ. Աղայեանի: Տե՛ս 22-աշխ.:

38 Այս աղիւսակում բերուած աղուանական ամսանունների աղբիւրների մասին բացատրութիւնը տե՛ս յօդուածի սկզբամասում՝ Աղուանից ամիսների ցուցակին կից (ծան. 8):

10	Որելին	Որելին	Որելին	Որելին	
11	Եխնեա	Եխնա	Էխնէայ	Էխնէայ	հնճոց
12	Խարնեա	Խիրնա	Խարայ	Խարայ	երից, երրորդ

Այս աղիւսակում երկու ամսանուն (1ինն ու ճրդը) ուղղակի փոխառութիւն են հայկական համապատասխան ամսանուններէրից. Նաւասարդոն (հայ. Նաւասարդի) եւ Մարէ (հայ. Մարերի): Եւս երկու ամսանուն իմաստային ընդհանրութիւն ունեն համապատասխան հայկական ամսանունների հետ: Դիտարկենք սրանք, սկսելով վերջինից:

Աղուանական 11րդ ամսի Եխնա անունը բացատրում է իբրեւ «հունճի [ամիս]: Յայտնի է, որ Հայկական օրացոյցի 11րդ ամիսը կոչւում է Մարգաց: Սա, ինչպէս վերը նկատուեց, հայերէն մարգ բառի յոգնակի թուի սեռական հոլովն է: Իսկ մարգ բառն էլ, ի շարս այլ իմաստների, ունի նաեւ «ածու», «խոտհարք», «խոտհունճ» իմաստները: Այսինքն, հայկական Մարգաց ամսի անունը նշանակում է «ածուների, խոտհարքների, հունճի» եւ կամ «ածուներին, խոտհարքներին, հունճին [վերաբերող]: Նշանակում է, եթէ ճիշդ է էդ. Աղայեանի առաջարկած ստուգաբանութիւնը, ապա աղուանական 11րդ՝ Եխնա ամսի անունը իմաստով ամբողջովին համապատասխանում է հայկական 11րդ Մարգաց ամսի անունին:

Աղուանական 2րդ՝ Տուլեն ամսի անունը, ըստ էդ. Աղայեանի, բացատրւում է իբրեւ «խաղող»: Ընդ որում, այդ նոյն արմատից հայերէն լեզուում կայ «տղի» բառը, որ նշանակում է «խաղողի որթ, որթատունկ»³⁹: Վանայ բարբառում էլ պահպանուել է «տող» բառը «մի տեսակ խաղող» իմաստով⁴⁰: Առաջին հայեացքից սա ոչ մի ընդհանրութիւն չունի հայկական 2րդ ամսի Հոռի անունան հետ⁴¹: Սրա հետ մէկտեղ մեզ է հասել գրաւոր

39 ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Ս., Հայերէն Բացատրական բառարան, հ. 4, Հայկ. ՍՍՌ Պետհրատ, Երևան 1945, էջ 429:

40 Հայոց լեզուի բարբառային բառարան, հ. 6, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երևան 2010, էջ 216:

41 Ի դէպ, վերը յիշատակուած իր աշխատութեան մէջ էդ. Աղայեանը ընդունում է այն տեսակէտը, թէ Հայոց Հոռի ամսի անունը ծագում է վրացերէն «օրի» բառից, որ նշանակում է «երկու»: Հայոց Հոռի ամսանունն այսպիսի ստուգաբանութիւն է ընդունուած նաեւ Անտեանի Արմատական բառարանում (ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ., Հայերէն արմատական բա-

վկայութիւն այն մասին, որ Հայոց օրացոյցի 2-րդ ամիսը նախապէս կոչուել է Մատրան, սակայն յետոյ վերանուանուել է Հայկի (Հայոց նախնի Հայկ նահապետի) կողմից եւ կոչուել նրա որդու՝ Խոռի անունով⁴²: (Հոռի բառը հնարաւոր է ընդունել իբրեւ Խոռ (Հոռ/ր) անուան սեռական հոլով): Յատկանշական է, որ վկայաբերուած աղբիւրի մէջ Խոռը կոչուած է Հայկի «որդի»: Եւ, համաձայն մեզ հասած սկզբնաղբիւրների, Հայկ նահապետի 3 որդիներից մէկը կոչուել է Խոռ: Հայերէն «որդի» բառը արտասանուած է նաեւ «որքի»: Ըստ այսմ, հայերէն «որդի» բառը համանուն է «որք» բառի հետ: Սրա հետ մէկտեղ՝ խաղողի բոյսը (վազը, տունկը) այլ անուններից զատ կոչուած է նաեւ «որք»: Այսպիսով, զաւակ (որդի) եւ խաղողի բոյս (որք) բառերը հայերէնում ունեն միեւնոյն արտասանութիւնը՝ համանուններ են: Սա, իր հերթին, նշանակում է, որ նախաայբուբենական հնագոյն գրային համակարգերում այս բառերից մէկը կարող էր օգտագործուել միւսի նշանակման համար: Այսինքն, խաղողի որթատունկը (որթը) կարող էր օգտագործուել «որդի» (զաւակ) իմաստը արտայայտելու համար, քանի որ «որդի» հասկացութիւնը աւելի վերացական է, քան խաղողի որթը, որ կարելի է դիւրութեամբ պատկերել նկարչական-գծազարկան միջոցներով: Սա նշանակում է, որ Աղուանից Տուլեմ ամսանուան ստուգաբանութիւնը իբրեւ «խաղող» կարելի է հասկանալ նաեւ իբրեւ «որդի»: Սա էլ, իր հերթին, այս ամսուայ անունը նոյնիմաստ է դարձնում Հայոց Հոռի ամսի անուանը (իբրեւ Հայկի որդի):

Աղուանական 4րդ՝ Յիլի (կամ Շիլի) ամսուայ անունը բացատրուած է իբրեւ աղուաներէն (ուտիերէն) «ցիլ» – «սերմ», «ցեղ» բառից ծագած: Այս հիման վրայ ամսանունը ստուգաբանուած է իբրեւ «ցանֆսի, սերմնացանի [ամիս]»⁴³: Այսպիսի ստուգաբանու-

նարան, հ. 3, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան 1977, (առաջին հրատ՝ 1926) էջ 114-115): Սրան հակառակ՝ յետագայում Հոռի ամսանունան այսպիսի ստուգաբանութիւնը հիմնաւորապէս հերքուեց Ստ. Մալխասեանի կողմից (ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Ս., *Հայերէն Բացատրական բառարան*, հ. 4, էջ 176), իսկ աւելի ուշ այդ հերքումը ընդունուել էր նաեւ Էդ. Աղայեանի կողմից (ԱՂԱՅԵԱՆ, Է., *Ակնարկներ Հայոց տոմարների պատմութեան*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1986, էջ 58-59):

42 ԱԼԻՇԱՆ, Ղ., *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց*, Վնեստիկ, 1895, էջ 140: Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Օրացոյց Հայոց*, մշ. աշխ., էջ 450-452:

43 Ուտիերէն (աղուաներէն) «ցիլ» – «սերմ» բառը նոյնական է հայերէն «ծիլ» բառին, որի իմաստն է. «սերմի կամ հատիկի մէջ եղած սաղմը, որ ծը-

Թեամբ աղուանական այս ամսի անունը դառնում է հայկական 4րդ՝ Տրէ ամսի իմաստային հոմանիշը: Բանն այն է, որ հայկական Տրէ ամսի անունը միանշանակ կապուած է հայկական նախաքրիստոնէական Տիր աստծու անուանը: Իր հերթին, հացահատիկի աշնանացանը Հայաստանում կոչուել է Տրի ցանքս: Հաշուի առնելով նաեւ այն, որ Հայաստանում պատմականօրէն կիրառուել է հացաբոյսերի (ցորենի եւ գարու) մշակման յատկապէս աշնանացան եղանակը, սա կը նշանակի, որ հին հայկական օրացոյցում 4րդ ամիսը պէտք է եղած լինի հէնց ցանքսի ամիս: Այսպիսով, աղուանական 4րդ ամիսը նոյնպէս կոչուել է ցանքսի ամիս եւ, ըստ այսմ, հայկական եւ աղուանական 4րդ ամիսների անունները ըստ իմաստի հոմանիշներ են:

Ինչպէս երեւում է վերը բերուած աղիւսակից, աղուանական 12 ամիսներից 8ի անունները ունեն բացատրութիւններ: Այդ բացատրութիւններից 2ը հարցական են: Փոքր ի շատէ հաւաստի են 12ից 6ը: Աստ կատարուած քննութիւնը ի յայտ բերեց, որ 6 ամսանուններից 4ը (67%) այս կամ այն կերպ համընկնում են համապատասխան հայկական անուններին: Հաշուի առնելով այն, որ աղուանական ամիսների անունները մեծ հաւանականութեամբ մեզ են հասել լուրջ աղաւաղումներով, ստացուած 67 տոկոսը (2/3) կարելի է համարել աղուանական եւ հայկական ամիսների անունների համապատասխանութեան շատ բարձր ցուցանիշ: Այսինքն, կարելի է պնդել, որ մեծ հաւանականութեամբ աղուանական ամիսների անունների ճշդ մեծամասնութիւնը պէտք է համապատասխան լինի համապատասխան հայկական գուգահեռներին:

Ի մի բերելով Անանիա Շիրակունու երկերից մեզ հասած՝ Վրաց եւ Աղուանից օրացոյցներին վերաբերող փաստերի քննութեան արդիւնքները, ստանում ենք դրանց վերաբերող իրադարձութիւնների հետեւեալ ուրուագծային պատկերը:

552 թուականին Հայոց Եկեղեցին, ի դէմս Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսի, կարգադրում է իր օրացուցային խնդիրները, որդեգրելով Աթանաս Տարօնացու կազմած զատկացուցակը: Ինը տարի անց 561ին էաս Աղեքսանդրացու գլխաւորութեամբ գումարուած Աղեքսանդրիայի տոմարագէտների ժողովը

Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից (նաեւ որոշ այլ երկրների) պաշտօնական ներկայացուցիչների բացակայութեամբ քննարկում է նաեւ ժողովին չմասնակցող ազգերի օրացոյցների խնդիրը եւ սահմանում առանձին օրացոյցներ նաեւ նրանց համար: Այս բոլոր նորակազմ օրացոյցներն էլ եղել են իրար նման: Դրանք Եգիպտականի օրինակով կազմուած օրացոյցներ են եղել՝ իրար հետ համընկնող ամսամուտերով, տարեմուտերով ու նահանջներով: Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ նրա նուիրապետական համակարգում եղած Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցիները չեն ընդունում Աղեքսանդրիայի ժողովի ստեղծած օրացոյցները: Զ. դարի վերջից սկիզբ է առնում Հայոց Եկեղեցուց Վրաց բաժանման գործընթացը, որ ի վերջոյ յանգեցնում է 781 թուականից նոր (քաղկեդոնական) զատկացուցակի անցնելու, որով եւ Վրացիք կիրառութեան մէջ են դնում Աղեքսանդրիայի ժողովի կողմից իրենց համար կազմուած օրացոյցը եւ սկսում իրենց նոր տարեհաշիւը՝ Քրոնիկոնը:

Աղուանից Եկեղեցին, մինչեւ վերջ մնալով Հայաստանեայց Եկեղեցու նուիրապետական համակարգի մէջ, երբեւէ չի անցնում այլ զատկացուցակի եւ չի ստեղծում ինքնուրոյն տարեհաշիւ. ամենայն հաւանականութեամբ՝ չի էլ կիրառում Աղեքսանդրիայի ժողովի կողմից իր համար կազմուած օրացոյցը: Այս վերջին եզրակացութիւնը աւելի քան հաւանական է, եթէ ի նկատի ունենանք նաեւ, որ Աղուանից Եկեղեցին գործել է աշխարհաբական առումով առաւելապէս հայաբնակ տարածքներում, ուր լիովին բնական ու բաւարար պիտի լինէր Հայկական օրացոյցի կիրառութիւնը:

Ամսանունների քննութիւնն էլ ցոյց է տալիս, որ վրացական ամսանունների 83%ը եւ աղուանական ամսանունների 67%ը ուղղակի փոխառութիւններ են համապատասխան հայկական անուններից եւ կամ ունեն իմաստային ընդհանրութիւն դրանց հետ:

ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

Summary

GEORGIAN AND ALOUANIAN CALENDARS AS PRESENTED IN ANANIA SHIRAKOUNI'S TOMAR (CALENDAR)

GRIGOR BROUTIAN

A comprehensive review of the information on Georgian and Alouan (concerning the Caucasian Albania) calendars preserved in Anania Shirakouni's works and reached to our days was done. It was shown that in 561 The Alexandrian Council of 36 calendarists created similar (Egyptian-type) calendars for nations not participating the Council. This included the calendars created for Armenians, Georgians and Alouans, which, however, were not accepted in Armenia, Georgia and Caucasian Albania. 781 Completing its separation from the Armenian Church, the Georgian Church has put into practice the calendar created for it by the Alexandrian Council 220 years ago and started a new aera (the aera of Gergian Khronicon). And the Church from Caucasian Albania, always remaining in the diocesan system of the Armenian Church, has never used the calendar created for it and has not had an independent area.

The examination of the names of the months also showed that 83% of the Georgian names of the months and 67% of the names of the Albanian months are direct borrowings from the corresponding Armenian names or have a semantic similarity with them.